

Міністерство освіти і науки України
Державна наукова установа «Інститут освітньої аналітики»

Оцінка стану та проблем академічної мобільності в Україні

В останні десятиліття серед багатьох країн світу спостерігалось стійке зростання академічної мобільності. Серед чинників таких змін слід назвати цілеспрямовану політику стимулювання мобільності з боку органів влади, що здійснюють регуляцію у сфері освіти, а також зростання дисбалансів серед країн, який спричинений різними рівнями їхнього економічного розвитку.

Ще одним стимулом інтенсифікації академічної мобільності став той факт, що, внаслідок економічної кризи між країнами Європи посилилася нерівність щодо фінансування наукових і прикладних досліджень. Як наслідок, у країнах Європи виникла реальна загроза того, що так звана «циркуляція мізків» може перетворитися на «втечу мізків».

Вирішенням найважливішої задачі нового століття – підвищення якості вищої освіти є активізація академічної мобільності, як найбільш розвиненої форми інтернаціоналізації освіти, яка забезпечує доступ до провідних наукових здобутків розвинених країн та сприяє розвитку міжкультурної взаємодії.

Необхідними для розуміння сутності академічної мобільності, її принципів та інструментів активізації є документи наднаціонального рівня. Однак, слід усвідомлювати, що вони лише включають загальні принципи, підходи і цінності та служать трампліном для їх реалізації на національному рівні. Як і решта аспектів Болонського процесу, налагодження мобільності вимагає врахування соціально-економічних та культурних особливостей.

Найбільш поширеними інструментами Болонського процесу є структура трьох циклів і Європейська система накопичення і перенесення залікових одиниць (ECTS), в той час як впровадження Болонського Додатка до диплома, розробка національної рамки кваліфікацій та формування незалежних агенцій із забезпечення якості вищої освіти ще не повністю інтегровані в національну політику всіх країн, які підписали Болонську декларацію, хоча і там досягнуто певного прогресу в галузі впровадження Національних рамок кваліфікацій, особливо в країнах Центральної Азії, Східної Європи та регіону Західних Балкан.

При проведенні нашого дослідження ми спиралися на міжнародні та національні документи у сфері освіти. Зокрема, можна виділити чотири основні документи по європейській інтернаціоналізації вищої освіти, що є найбільш актуальними в даний час:

- «Європейська вища освіта в глобальних умовах. Стратегія для зовнішньої сторони Болонського процесу»;
- Постанова форуму Болонської політики (Відень, 12 березня 2010 року);
- Будапештсько-Віденська декларація про Європейський простір вищої освіти (12 березня 2010 року);
- Комюніке конференції Європейських міністрів освіти, Leuven and Louvain-la-Neuve, 28-29 квітня 2009 року («Болонський процес 2020 року - Європейський простір вищої освіти в новому десятилітті»).

Ще один документ, на який варто звернути увагу при аналізі європейської інтернаціоналізації вищої освіти - це огляд під назвою «Перше десятиріччя роботи в сфері вищої освіти Європи. Основні положення, огляд і висновки», підготовлений Центром з вивчення політики вищої освіти (CHEPS), Міжнародним центром дослідження вищої освіти в м. Кассель і ECOTEC, за участю Європейської комісії і Болонської групи контролю (Bologna Follow-Up Group (BFUG)).

Що стосується національної складової, то тут ми особливу увагу звертали на такі документи:

- Закон України «Про вищу освіту» від 01.07.2014 № 1556-VII;
- постанова Кабінету Міністрів України від 12.08.2015 № 579 «Про затвердження Положення про порядок реалізації права на академічну мобільність»;
- постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про умови матеріального забезпечення осіб, направлених за кордон на навчання та стажування» № 287 від 4 березня 1996 року;

- постанова Кабінету Міністрів України «Про суми та склад витрат на відрядження державних службовців, а також інших осіб, що направляються у відрядження підприємствами, установами та організаціями, які повністю або частково утримуються (фінансуються) за рахунок бюджетних коштів» від 2 лютого 2011 року № 98;

- постанова Кабінету Міністрів України «Питання навчання студентів та стажування (наукового стажування) аспірантів, ад'юнктів і докторантів, наукових і науково-педагогічних працівників у провідних вищих навчальних закладах та наукових установах за кордоном» від 13 квітня 2011 р. № 411.

Розвиток академічної мобільності в українських ВНЗ на сьогоднішній день передбачає:

- відкриття в українських ВНЗ філій міжнародного університету для організації обміну студентами;

- створення інформаційної бази даних про світові, європейські та національні університети, програми міжнародної мобільності;

- інтернаціоналізація навчальних планів;

- розробка веб-сторінок, які б відображали процеси, що відбуваються у створених консорціумах;

- створення необхідної системи кураторства, яка б дозволяла практичну реалізацію потреб студентів щодо мобільності;

- організація служб для адаптації студентів у новому середовищі;

- забезпечення належного рівня підготовки студентів до навчання в іноземному ВНЗ за допомогою спеціальних курсів, конференцій, спеціалізованих тренінгових програм;

- створення нової системи підвищення кваліфікації та перепідготовки для професорсько-викладацького складу, яка б задовольняла реалізацію важливого загальноєвропейського принципу – «освіта через усе життя»;

- упорядкувати систему наукових ступенів в Україні, яка відповідала б міжнародним стандартам. Згідно з Берлінським комюніке 2003 року, нам було б вигідно до наявної системи «кандидата та доктора наук» додати

науковий ступінь «доктора філософії». Для багатьох науковців були б зняті перешкоди у мобільності на європейському науковому й освітянському просторах.

Таким чином, академічна мобільність як найбільш розвинена форма інтернаціоналізації освіти сприяє інтеграції індивіда у міжнародну академічну спільноту в рамках глобального освітнього простору. Вона забезпечує доступ до освітніх здобутків провідних країн світу, сприяє розвитку інтеркультурних компетентностей та збільшує шанси на професійну самореалізацію.

В європейських системах вищої освіти програми мобільності не отримали достатньо широкого поширення серед студентів. Основними бар'єрами є: проблема фінансування, знання іноземних мов, збіг термінів мобільності і навчальних планів на батьківщині, напрям підготовки.

Одним з основних завдань Болонського процесу є сприяння мобільності викладачів, вчених і адміністративно-управлінського персоналу. Мобільність є невід'ємною умовою існування і розвитку Європейського простору вищої освіти.

Академічна мобільність викладачів може вважатися однією з найбільш важливих форм інтернаціоналізації вищої освіти, хоча вона вивчена не так повно як мобільність студентів.

Традиційно, міжнародна мобільність серед професорів забезпечувалася науковими грантами і стимулювалася зростаючою конкуренцією в наукових сферах при проведенні конференцій, семінарів, виконанні спільних проектів, також доступністю повітряних сполучень.

Як і в разі студентської мобільності, існує географічна нерівність в мобільності потоків. Спостерігається висока поляризація між країнами з великою академічною міграцією, в ряді випадків як результат залучення викладачів з різних країн для розвитку своєї вищої освіти (наприклад, Гонконг), і країнами з низьким рівнем інтернаціоналізації спеціальностей. В останньому випадку, більшість країн є або етнічно однорідними, не

використовують англійську мову як мову навчання і ведуть навчання на їхній рідній мові. США і Великобританія є головними експортерами і імпортерами академічної праці. Країни, що розвиваються, і східноєвропейські країни постали перед проблемою еміграції наукових співробітників і професури в відомі науково-дослідні центри.

Масова проблема «відтоку мізків» існує в глобальному масштабі за рахунок країн, що розвиваються. Такі програми як ERASMUS / SOCRATES і UMAP («University Mobility in Asia and the Pacific») об'єднують проекти щодо мобільності студентів і викладачів. У програмі ERASMUS / SOCRATES обмін викладачів розглядається як частина постійної співпраці. Деякі двосторонні програми, як, наприклад, Фонд Фулбрайта, також працюють на академічну мобільність викладачів.

Для викладачів, науковців та адміністративно-управлінського персоналу мобільність означає можливість проведення наукових досліджень і здійснення викладацької діяльності, а також стажування і обмін професійним досвідом в різних країнах-учасниках Болонського процесу з дотриманням їх прав в установленому законом порядку.

Слід також зазначити, що в процесі розвитку системи вищої освіти в багатьох країнах Європи виникають проблемні аспекти, коли відособленість вузів все більше вступає в конфлікт з наслідками і перспективами інтернаціоналізації та глобалізації. Цей фундаментальний конфлікт проявляється в різних питаннях і проблемах: визнання університетських дипломів, спеціалізації та оцінок, розвитку міжнародних форм оцінки якості, питаннях міжнародної акредитації. Щоб запропонувати реальні кроки з подолання цього конфлікту, потрібно розібрати основні форми і характеристики, проблеми та перспективи інтернаціоналізації вищої освіти.

Найвідоміша форма інтернаціоналізації вищої освіти - це мобільність студентів - виїзд певного числа студентів для навчання за кордон. Звичайно, відрядження студентів на навчання в інші країни - явище не нове, і певні регіони стикаються з цим вже давно. Більшість європейських країн уже

багато років має постійний приплив студентів зі своїх колишніх колоній. Значна частина молоді з країн Латинської Америки прагнуть отримати диплом в університетах США та Канади. У період холодної війни вищі навчальні заклади Радянського Союзу і Східної Європи залучали студентів з держав зі схожою ідеологією. За останні 40 років темпи збільшення цих потоків студентів, які перетинають національні кордони для здобуття вищої освіти, перевищили темпи поширення самої вищої освіти. За даними ЮНЕСКО рівень міжнародної мобільності студентів зріс за останні 25 років на 300%. На думку експертів до 2025 року число студентів, що навчаються за кордоном, становитиме 4,9 мільйона осіб.

Мобільність студентів стимулюється різними державними і регіональними програмами. Багато країн укладають двосторонні і багатосторонні угоди в цій галузі. Найбільш відомі європейські програми – «Еразмус», а потім (з 1995 р.) «Сократ». Програма «Еразмус» (розпочата в 1987 р., щоб сприяти створенню спільного ринку в Європі) і пов'язані з нею схеми мобільності, такі як «Комет», «Лінгва» тощо, ставили за мету створення європейської моделі вищої освіти. Студентський обмін розглядається як потужний засіб розвитку загальноєвропейського ринку фахівців і кваліфікованих працівників.

Крім більш-менш організованих схем студентської мобільності, існує і спонтанне переміщення студентів поза будь-яких програм. Ця спонтанна мобільність є результатом цілого ряду факторів, що відбивають діючі на ринку освітніх послуг стратегії «проштовхування» і «витягування». З одного боку, ВНЗ, прагнучи збільшити пропозицію своїх програм, активно просувають їх на зарубіжних ринках. Вони відкривають свої філії і зарубіжні кампуси в інших країнах, укладають договори про співпрацю з місцевими навчальними закладами, використовують дистанційні технології навчання тощо, тобто проштовхують свої освітні послуги і продукти по каналу розподілу, поки вони не досягнуть цільового споживача.

З іншого боку, національні відмінності в доступі до освіти, кількісні обмеження в наборі студентів на певні спеціальності змушують студентів з цих країн шукати можливості освіти за кордоном. Мовні і культурні міркування залучають студентів на освітні програми Великобританії, Франції, США. Домінування англійської мови в якості основного в сучасній науці і в якості найбільш часто досліджуваної другої мови, зумовило той факт, що поряд з США і Великобританією в список країн, що приймають найбільшу кількість іноземних студентів, увійшли також Канада і Австралія. Виниклий в цілому ряді країн попит на освітні програми вузів цих країн витягує їх освітні послуги по каналу розподілу: виникають спеціалізовані агентства і консалтингові компанії, як національні, так і міжнародні, які виступають посередниками і консультантами щодо задоволення цього попиту.

Міжнародна мобільність студентів є не тільки міжконтинентальним, а й регіональним явищем. Процес інтеграції регіональних економік стимулює мобільність студентів, і в цьому відношенні такі міжнародні угоди, як NAFTA, ASEAN або APEC зіграли велику роль. Спеціально створена програма «Нордплюс» – програма студентського обміну між північними європейськими країнами – ґрунтується на привабливому принципі фінансування: «гроші йдуть за студентом». За цією програмою вузи скандинавських країн отримують фінансування в залежності від кількості студентів, що записалися на їх програми. Причому, фінансування виділяється як на студентів з даної країни, так і на громадян країн, об'єднаних даним договором.

Ще одним фактором ускладнень для реформування сфери освіти є опір старої системи. З одного боку, усвідомлюючи необхідність відповідати складному процесу безперервного і стрімкого оновлення знань, ВНЗ прагнуть удосконалювати свої освітні програми, пропонувати найновітніші галузі знання. З іншого, в освіті, як і раніше, високо цінуються традиції, і незмінність деяких атрибутів вищої освіти є певним сигналом високої якості

пропонованих програм. Не дарма багато ВНЗ прагнуть простежити свою історію, пов'язуючи своє виникнення по можливості з найбільш старими навчальними закладами. У сфері послуг тривалість перебування провайдера послуг на ринку, його престиж і ім'я завжди були основою довіри до якості пропонованих їм послуг. У сфері освітніх послуг, тобто послуг, пов'язаних з передачею знань, ці критерії якості ще цінніші.

У цьому питанні небезпечні обидві крайності: ВНЗ не може на догоду збереження традицій відмовитися від розвитку, запровадження нових програм, нових технологій навчання. Для того чи іншого ВНЗ дуже важливо постійно бути в курсі подій на ринку змін. Але не варто ВНЗ і сліпо слідувати тільки запитам ринку.

Серед основних завдань підготовчого етапу впровадження Болонської системи у систему вищої освіти України слід назвати визначення змісту й статусу освітньо-кваліфікаційних рівнів вищої освіти, створення динамічної двоступеневої системи підготовки фахівців з метою здобуття певного освітнього та кваліфікаційного рівня, формування системи сертифікації на відповідність кваліфікації, за якої встановлюється рівень компетентності індивіда, законодавче врегулювання процедури контролю якості та посилення міжнародної конкурентоспроможності випускників вищої школи України на ринках праці. Також слід назвати такі напрями як формування мережі вищих навчальних закладів, яка за формами, програмами, термінами навчання та джерелами фінансування задовольнила б інтереси та потреби кожної людини і держави в цілому, забезпечила інтеграцію в міжнародне науково-освітню спільноту.

Одним з головних завдань реформування національного освітнього простору є якість вищої освіти, яка є основою створення Європейського простору вищої освіти. На сьогодні якість вищої освіти в Україні значною мірою регулюється стандартами вищої освіти. При розробці нормативних вимог стандартів враховуються насамперед рекомендації Лісабонської конвенції та Болонської декларації.

Для цього, базуючись на оцінці досвіду країн-членів ЄС та інших країн світу щодо формування та використання інструменту академічної мобільності, а саме характеристики основних елементів системи академічної мобільності в розвинутих країнах світу, аналізі здобутків системи освіти в країнах-членах ЄС та інших країнах світу за рахунок використання інструменту академічної мобільності, ми визначили основні показники, які характеризують стан академічної мобільності, а також основні фактори, що впливають на академічну мобільність.

На основі проведеного аналізу теоретичних підходів до академічної мобільності, а також практик академічної мобільності в країнах Європи (зокрема ЄС), ми створили таблицю-запит з необхідними нам емпіричними даними для повної оцінки стану академічної мобільності в Україні та передали її до Міністерства освіти і науки України для подальшого розповсюдження серед вищих навчальних закладів для отримання необхідної статистичної бази для проведення емпіричного аналізу, який передбачається на наступному етапі нашого дослідження.

Також, ми розробили робочу гіпотезу, згідно з якою ми визначили основні фактори, які, на нашу думку, впливають на стан і перспективи академічної мобільності. Для перевірки нашої гіпотези, за допомогою Google Form ми створили розгорнуту анкету, яка стосується не лише тих осіб, які вже приймали участь в академічній мобільності, але й тих, хто лише планує це зробити, або з якоїсь причини вирішив не приймати в ній участь. Анкету в електронному вигляді було спрямовано у вищі навчальні заклади, щоб їх студенти та співробітники змогли пройти анкетування. Це дозволить у подальшому підтвердити або спростувати нашу робочу гіпотезу.

Державною науковою установою «Інститут освітньої аналітики» за допомогою Google Forms протягом травня – серпня 2018 р. проведено анкетування студентів та науковців щодо участі у програмах академічної мобільності. Станом на 31 серпня 2018р. свої відповіді надали 92 респондента.

Розподіл учасників академічної мобільності за її напрямками представлено на рис. 2. Такий розподіл має такий вигляд:

- навчання за програмами академічної мобільності – 65 %;
- наукове стажування – 20 %;
- free mover (самостійний рух студентів) – 7,5 %;
- мовне стажування – 2,5 %;
- викладання – 2,5 %;
- staff exchange (обмін персоналом) – 2,5 %.

Як можемо спостерігати із розподілу, на групу «навчання за програмами академічної мобільності» припадає абсолютна більшість (65 %), що пов'язане із широким контингентом учасників, які віддають перевагу даному виду мобільності.

Аналіз процесу мобільності за гендерною ознакою свідчить про те, що на жінок припадає 60 % в загальному розподілі, тоді як категорія чоловіків вміщує в себе 40 %. Даний феномен є доволі цікавим для вивчення, адже може розвинути дослідження гендерної структури зацікавлених учасників у академічній мобільності на якісно новий рівень, демонструючи в подальшому причини та стимули, які виявляються переважаючими для осіб жіночої статі.

Найбільша питома вага в загальному розподілі припадає на міжнародні програми і проекти (Erasmus+ тощо) – 65 %, за ними йдуть договори про співробітництво між ВНЗ – 30 %, потім – власна ініціатива (2,5 %) та DAAD (2,5 %).

Ще одним питанням, що потребує свого вирішення є узгодження навчальних планів в українських ВНЗ перед початком короткострокового навчання за кордоном в рамках академічної мобільності. Так, найбільша питома вага відповідей респондентів припала на відповідь «дуже складно» – 55 %. При цьому, 15 % респондентів віддали перевагу відповіді «достатньо складно», 12,5 % респондентів вважають, що жодних проблем не виникало в ході узгодження навчальних планів в українському ВНЗ. 10 % респондентів

вважають, що були окремі проблеми у вирішенні даного питання, і всього лиш 7,5 % опитаних стверджують, що відчувалися лише певні проблеми.

За результатами опрацювання статистичних даних, можна зробити висновок, що на даному етапі академічна мобільність в Україні є доволі нерозвиненою, оскільки кількість її учасників становить близько 1% загальної кількості студентів. Що стосується географічного розподілу, то тут значної диверсифікації не спостерігається. Більш того, він свідчить про те, що студенти переважно віддають перевагу критеріям географічної близькості і економічної доступності, тобто, можна стверджувати, що саме фінансове питання є однією з основних перешкод розвитку академічної мобільності в Україні. Іншою проблемою для розвитку академічної мобільності є вирішення потреб в узгодженості освітніх стандартів і навчальних планів в Україні та інших країнах.

Якщо зробити порівняння з попереднім періодом, то слід відзначити декілька важливих змін.

По-перше, помітно скоротилася кількість осіб, що беруть участь в академічній мобільності. Це було викликано декількома причинами. Так, основною причиною було скорочення кількості студентів в Україні, що пов'язано з демографічною кризою. Як ми вже зазначили, у 2012 році у закладах вищої освіти навчалася 2170000 осіб, а у академічній мобільності приймало участь 38514 осіб, тобто 1,7%, тоді як у 2017 році усього навчалася лише 1558565 осіб, а в академічній мобільності приймало участь 15620 осіб, тобто 1,01%. З іншого боку, враховуючи поточну політичну й економічну ситуацію в країні, майновий стан українців значно погіршився, тому провідним критерієм в більшості випадків стала фінансова доступність. Також спостерігається ситуація, коли студенти приймають участь в академічній мобільності за власної ініціативи. Це найбільш характерно у випадках, коли студенти навчаються паралельно і здобувають дві незалежні освіти.

По-друге, змінилася географічна структура розподілу учасників академічної мобільності. Зокрема, Росія зникла з трійки лідерів, і у 2017 році. Це є цілком зрозуміло, враховуючи військову агресію з боку Російської Федерації проти України. Також, значно впала популярність таких країн як Канада, Іспанія, Австрія та Угорщина. Натомість, у лідери, окрім Польщі та Німеччини вийшли Китай, Туреччина та Литва.

Таким чином, можна зробити висновок, що розвиток академічної мобільності в Україні дещо уповільнився, що пов'язано з демографічними і політичними чинниками: зменшенням кількості студентів і політичними конфліктами з країнами, що раніше були основними учасниками мобільності. З іншого боку, проблема також полягає в тому, що все більша кількість студентів віддає перевагу не академічній мобільності, а академічній міграції.